

drukkers, in de eerste stadia alleen uit Antwerpen en Emden. Hun opvattingen hoefden echter niet overeen te stemmen met de inhoud van het door hen gedrukte: men nam graag een (overigens misschien niet eens als zodanig waargenomen) andersgezind boek mee wanneer dat winst opleverde. Pas laat in de jaren zeventig begon de produktie van catechismi en confessies in de toen veiliger geworden Noordelijke Nederlanden op gang te komen. Voor de historicus is dit onderzoek naar een facet van de religieuze kant van de Opstand een boeiende illustratie van de lang stand houdende ongewisheid in kerkelijke zaken, zoals die door J. J. Woltjer en A. Duke is aangetoond. De artikelen van Duke komen echter niet in de literatuuropgave voor en de aandacht voor dit probleem van vervloeiende lijnen is niet erg groot in de inleiding van deze zorgvuldig geredigeerde dissertatie, die met zijn 35 bladzijden indices vooral de bibliografische kant voorop stelt.

E. O. G. Haitsma Mulier

E. Jacques, *Philippe Cospeau. Un ami-ennemi de Richelieu 1571-1646* (Bibliothèque Beauchesne: Religions Société Politique XV; Parijs: Beauchesne, 1989, 260 blz., FF180,-, ISBN 2 7010 1195 7).

Reeds bij zijn leven een legende, is bisschop Philippe Cospeau (Cospeanus, of minder juist Cospéan) vanaf het begin een teken van tegenspraak geweest. Geduldig en gevoelig ontwart de erudiete jansenisme-kenner Emile Jacques (1912-1989) in deze laatste studie van zijn hand het kluwen van door interpretaties overwoekerde gegevens over zijn stadgenoot. Cospeau was namelijk geen Fransman, maar een Zuidnederlander uit Bergen (Henegouwen) — de jongere zoon van een medicus die een ogenblik met de opstandelingen had gesympathiseerd. Uit hang naar iets nieuws en zuivers? Voor Philippe geldt dat zeker. Om katholieke kerk en geloofsbeleving te vernieuwen en te zuiveren slaat hij systematisch nieuwe wegen in, zij het met gebruik van de bestaande structuren: met 17 jaar kanunnik, gaat hij in Leuven bij Lipsius en Lessius in de leer. Geïnteresseerd door de nieuwe pedagogiek van de jezuiteten, doet hij vervolgens afstand van zijn prebende. Als in 1598 de goede verstandhouding tussen Frankrijk en de Spaanse Nederlanden is hersteld, vertrekt hij naar Parijs: hij zet er zijn studie voort en verruilt de pedante retoriek voor de scholastieke wetenschap. Eenmaal doctor in de theologie (Parijs, 1604), laat hij zich tot Fransman naturaliseren. Dat tekent zijn goede neus voor carrière. Dank zij zijn retorisch talent, zijn prudente orthodoxie en zijn politiek onbenul als buitenlander, was hij even welkom in de hoogste politieke kringen (Gondi, Angennes, Epernon) als bij de voorhoede van de katholieke reformatie (Mme d'Acarie, bij wie hij Bérulle en Franciscus van Sales ontmoet). Hij wordt toegelaten tot Hendrik IV, wiens lijkrede hij in 1610 uitspreekt. De carrière is dan al onontkoombaar: 1605 kanunnik van Kamerijk, 1607 bisschop van Aire, 1614 plaatsvervanger te Toulouse, 1621 bisschop van Nantes, 1635 van Lisieux, terwijl hij in 1643 Lodewijk XIII op diens sterfbed de biecht afnam. Een prachtig voorbeeld van hoe een buitenlander zich in de reeds sterk gesloten Franse samenleving kon integreren en door veelvuldige protectie kon opstijgen. Pas in 1643 viel hij bij Mazarin — zelf een buitenlander — in ongenade.

Natuurlijk kon Cospeau slechts carrière maken omdat zijn beschermers inzagen dat hij iets te bieden had: namelijk de stellige overtuiging dat de bezem door het kerkelijk leven moest, en het vermogen dat zonder teveel aandacht voor dogmatisch getwist of politiek gekonkel daadwerkelijk uit te voeren. Kortom, een bisschop die geen hoveling of theoloog maar een herder was.

Als Zuidnederlander nauwelijks gehinderd door gallicaanse neigingen, kan Cospeau in Frankrijk onbekommerd zijn idealen nastreven: bekering van de protestanten, herstel van het kerkelijk leven, te beginnen bij de priesters en religieuzen. Cospeau was dan ook een van de eerste restauratiebisschoppen in Frankrijk: hij resideert, visiteert, decreeteert, is een actief lid van vrome broederschappen, bevordert de kennis van het geloof door woord en geschrift, steunt de volkssmissies en de priesteropleiding, haalt religieuze congregaties met een nieuwe spiritualiteit binnen (oratorianen, eudisten, karmelitessen, ursulinen, visitandinnen). Hoewel geen hofprelaat, wordt hij door het hof steeds vaker gebruikt om conflicten te regelen of een bepaalde politiek te legitimeren. Overtuigd aanhanger van de 'parti dévot' is hij een ultramontaan die de paus boven de koning stelt en de christenheid boven de natie, die sectarisme wantrouwt — of het nu om de protestanten, het beginnend jansenisme of de jezuiten gaat — maar die wel geïnteresseerd is in nieuwe vormen van religieuze ervaring, vanwaar ook. Dat verklaart zijn banden met Arnauld d'Andilly en Saint-Cyran, met Bérulle en de mystica Jeanne Absolu, maar ook met Franciscus van Sales en Richelieu (aanvankelijk ook een restauratiebisschop).

Zo'n vol leven stelt een groot aantal intrigerende vragen, die Emile Jacques voorzichtig formuleert zonder er steeds een antwoord op te durven geven. Kon de katholieke restauratie in Frankrijk alleen dank zij zulke (relatieve) buitenstaanders van de grond komen? En vanwaar dat evident charisma van Cospeau? Misschien omdat hij in een tijd van strijd op alle fronten intellectueel het leergezeg volgde maar pastoraal een gereserveerde en soepele houding innam? Meer een man van de daad dan van diepe gedachten, zag Cospeau scherp dat nu van de katholieke kerk geen woorden maar daden werden verwacht, en dat die daden alleen van een vernieuwd, intellectueel gestaald kerkelijk kader konden komen. Zelf gaf hij daarbij het voorbeeld. Maar evenals Bérulle was hij teveel bij de landspolitiek betrokken om probleemloos te worden gecanoniseerd — zoals zijn Geneefse vriend Franciscus van Sales, met wie hij vaak is vergeleken. Maar nu heeft hij dan toch zijn hagiograaf gevonden!

Willem Frijhoff

F. W. J. Scholten, *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795* (Dissertatie Utrecht 1989; Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1989, 247 blz., f125,-, ISBN 90 6469 641 1).

In 1785 wees Carel Diederik du Moulin, die als directeur-generaal der fortificatiën belast was met de zorg voor de vestingwerken van de Republiek buiten het gewest Holland, stadhouder Willem V op het belang van een diepgaand onderzoek naar de toestand van het vestingstelsel. De noodzaak daartoe bracht hij later ook onder de aandacht van zijn directe superieuren, de leden van de Raad van State en de hertog van Brunswijk. Du Moulin constateerde daarbij onder meer een tekort aan kaarten op grond waarvan een bevelhebber kon bepalen hoe hij in geval van oorlog de gesteldheid van het terrein het beste voor de verdediging van het land kon uitbuiten. Dit manco manifesteerde zich nog eens extra in 1781, toen de Raad van State Du Moulin opdracht gaf een algemeen defensieplan te ontwerpen. Een en ander leidde tot de uitvoering van een groot karteringsproject in het oosten en noorden van de Republiek in de jaren 1785-1794.

Het bovenstaande is een van de aspecten die aan de orde komen in de dissertatie van F. W. J. Scholten over de militaire kartografie van ons land in het tijdvak 1579-1795. Deze heeft zich ten doel gesteld de kennis hierover te verruimen door een beschrijving van de kaarten en een